

32. Hamidoğulları Beyliği dönemine Ait Efendi Sultan Camisinin kayıp kitabesi

Abdullah BAKIR¹

APA: Bakır, A. (2022). Hamidoğulları Beyliği dönemine Ait Efendi Sultan Camisinin kayıp kitabesi. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (31), 532-537. DOI: 10.29000/rumelide.1219567.

Öz

Tarih araştırmalarında birinci elden kaynak olarak kitabelerin önemi büyüktür. Elde yeterince kaynağın bulunmadığı Türkiye Selçukluları ve Hamidoğulları Beyliği döneminde, inşa edilen mimari yapılar üzerine konan kitabeler o dönemin tarihi hakkında bilgiler veya bir takım ipuçları veren günümüze ulaşmış tarihî vesika değerindedir. Bu kitabeler üzerinde bulunduğu yapı hakkında bilgi vermesinin yanında devrin tarihi, bulunduğu bölgenin sosyal ve kültürel yapısı hakkında bilgiler sunması açısından da oldukça önemlidir. Bu kitabelerin bir kısmı eserlerin zaman içerisinde coğrafi koşullar nedeniyle yıkılması veya tahrip olması sonucu yok olmuştur. Türkiye Selçukluları ve Hamidoğulları Beyliğine ait mimari eserlerin bulunduğu merkezlerden birisi de Uluborlu şehridir. Uluborlu şehrinde Türkiye Selçuklu ve Hamidoğulları Beyliği dönemlerine ait mimari eserlerin birçoğu tahrip olmuş veya yıkılmıştır; bu eserlerin yapılışı veya tamiri ile ilgili bilgi veren kitabelerin çoğu da maalesef yok olmuştur. Çalışmada Efendi Sultan Camii'nin kitabesi ele alınmıştır. Bu caminin yıkılmasından sonra cami haziresinde bulunan kitabe, bir türbenin duvarına konulmuştur. Söz konusu kitabe ile ilgili geçmişte kaleme alınan bazı kaynaklarda bilgi verilmesi kitabenin varlığını doğrulamaktadır. Fakat bu kitabe uzun zamandır kayıp idi. Araştırma sonucunda bu kitabenin yeri tespit edilmiştir. Elinizdeki çalışmada, kitabenin özellikleri, kitabe olarak seçilen malzemenin hazırlanmasında uygulanan yöntem, çeviri yazısı, tercümesi ve Türkiye Selçukluları ile Beylikler Dönemine dair katkıları üzerinde durulmuştur.

Anahtar kelimeler: Kayıp kitabe, Efendi Sultan Camii, Türkiye Selçukluları, Hamidoğulları Beyliği

Lost inscription of Efendi Sultan Mosque of Hamidogullari Principality period

Abstract

Inscriptions are of great importance as first-hand sources in historical research. During the period of the Seljuks of Turkey and the Hamidoğulları Principality, when there were not enough resources available, the inscriptions placed on the architectural structures built have the value of historical documents that have survived to the present day, providing information or some clues about the history of that period. In addition to providing information about the building, these inscriptions are also very important in terms of providing information about the history of the period and the social and cultural structure of the region. Some of these inscriptions have disappeared as a result of the destruction or destruction of the works due to geographical conditions over time. One of the centers where the architectural works of the Seljuks of Turkey and the Hamidoğulları Principality are located is the city of Uluborlu. In the city of Uluborlu, many of the architectural monuments belonging to the Seljuks and Hamidogullari Principality periods have been ruined or destroyed. Therefore, most of the inscriptions that provide information about these monuments have also disappeared. The inscription

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü (Isparta, Türkiye), abduallahbakir@sdu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-8921-4029 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 11.10.2022-kabul tarihi: 20.12.2022; DOI: 10.29000/rumelide.1219567]

of Efendi Sultan Mosque will be discussed in this study. After the destruction of the mosque, the inscription in its treasury was placed on the wall of a tomb. The fact that information about the inscription in question is given in some sources written in the past confirms the existence of the inscription. However, this inscription has been missing for many years. This study focuses on the characteristics of the inscription, the method applied in the preparation of the material chosen as the inscription, its transcription, and translation into Turkish and its contribution to the literature on the Türkiye Seljuks and The Principalities Period.

Keywords: Lost inscription, Efendi Sultan Mosque, Türkiye Seljuks, Hamidoğulları Principality

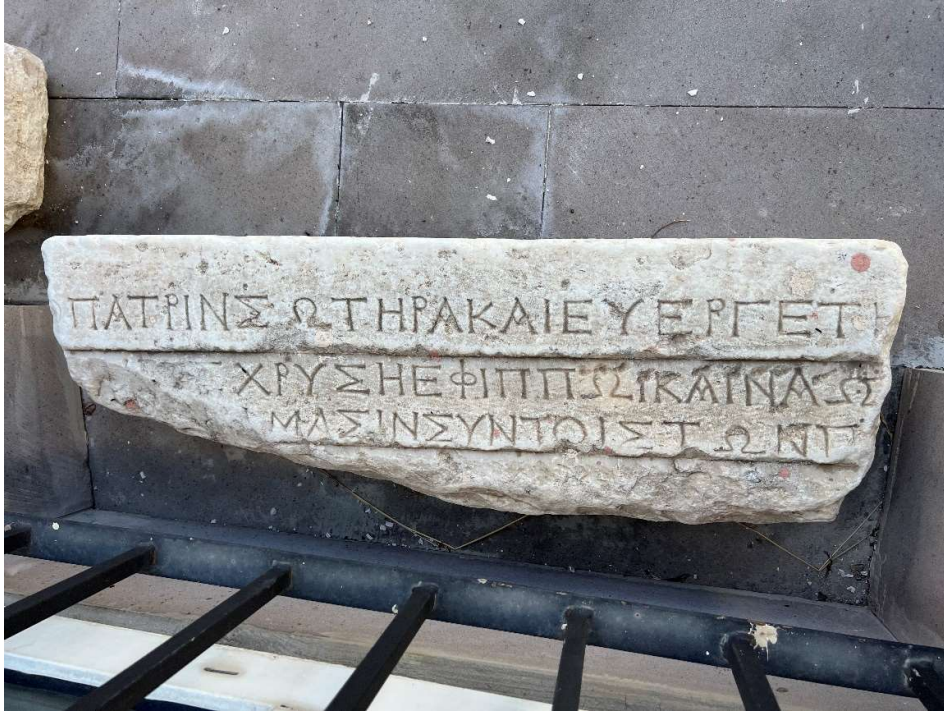
Giriş

Türkiye Selçuklu Devleti ve Hamidoğulları Beyliği döneminde önemli merkezlerden birisi Uluborlu şehri idi. Isparta iline bağlı bir ilçe olan Uluborlu, tarih boyunca önemli medeniyetlerin kurulduğu bir yer konumunda idi. Askerî ve ticarî yolların kavşak noktasında bulunan bu şehir, Hellenistik çağdan Bizans'a kadar önemini muhafaza etmiştir (Özsait, 1980, s. 63; Arundel, 1834, s. 234-236; Hamilton, 1842, s. 364; Alexiad, 1996, s. 156; Ramsay, 1960, s. 447). Türkiye Selçuklularının Anadolu'ya yayılmaları ve yerleşmeleri sırasında, 1075 yılında Türkiye Selçuklularının beyi Süleyman Şah tarafından fethedilmiştir (Turhan, 1953, s. 192-193). Bulunduğu coğrafi konum ve korumaya elverişli üç tarafı uçurumlarla çevrili bir kale içinde bulunması sebebiyle Selçuklular tarafından güvenli bir merkez hâline getirilmiştir. Hızlı bir gelişmeye uğrayan Uluborlu, Selçuklu şehzadelerinin eğitim yeri olmuş ve hanedan soyunun ikametgâhlarından birisi hâline gelmiştir (Kaya, 2006, s. 19). Selçuklu sultanı II. Kılıçarslan ülkeyi on bir oğlu arasında paylaştığında, Uluborlu'yu vâli olarak tayin ettiği Gıyaseddin Keyhüsrev'e vermiştir (İbn Bibi, 1996, s. 31, 41). Bu olaydan sonra Türkiye Selçukluları için daha da ehemmiyet kazanan şehirde imar faaliyetleri artmış, pek çok Türk İslam eseri yapılmıştır (Bakır, 2013, s. 55-66). Bu eserlerden bazıları günümüze ulaşmış, bazıları ise zamanla tahribata uğramıştır. Türkiye Selçuklularının şehirde ilk yerleştikleri yer, kale içi mevkiinde yapılan Efendi Sultan Camisi civarındadır. Uluborluda yerleşim, tarih boyunca yer değiştirmiştir. Şehir önce kale çevresinde imar edilmiş; zamanla kalenin bulunduğu tepenin eteklerine doğru yayılmış; vadinin iki yanına doğru genişlemiştir. Zaman içindeki bu değişiklikler; yangın, deprem gibi büyük yıkımlara sebep olan tabii afetler de eklenince tarihî yapıların da bundan nasibini aldığı muhakkaktır. Şehrin 50'li yıllarda neredeyse tamamen ovaya taşınması sonucu kale ve civarındaki cami, çeşme, hamam, medrese gibi tarihî yapılar büyük oranda tahrip olmuştur. Yıkılan caminin kitabesi bu tahribattan çok daha önce cami haziresinde bulunan bir mezar için yapılan türbenin üzerine konmuş olmalıdır.

Çalışmaya konu olan ve uzun zamandır nerede olduğu bilinmeyen, Efendi Sultan Camisi'nin kitabesinden ilk olarak Halil Edhem Bey, *Tarihi Osmani Encümeni* mecmuasında bahsetmiştir (Edhem, 1955, s. 153). Bu çalışmada kitabenin üzerindeki ifadeler aynen yazılmış, eser hakkında kısa bilgi verilmiştir. Daha sonraki yıllarda Neşet Köse, *Ün* dergisinde yayınlamış olduğu makalede kitabeden bahsetmiştir. Demirdal, Neşet Köse'ye atfen *Bütünüyle Uluborlu -Monoğrafi-* adlı eserde, Efendi Sultan Camisinin kitabesi hakkında bilgi vermiştir (bk. Demirdal, s.91; Köse, 1935, s. 177). Bu çalışmada kitabenin Arap harfli yazısı okunmuş, tercüme edilmiş ve yazının yer aldığı malzeme hakkında bilgi verilmiştir. Kitabede yer alan ifadelerle ilgili olarak daha önceki çalışmalarda yeterli bilginin verilmemiş olduğu görülmektedir. Said Kofoglu tarafından kaleme alınan *Hamidoğulları Beyliği* adlı eserde, kitabe ile ilgili olarak Halil Edhem ve Neşet Köse'nin yaptığı çalışmalara atfen bilgi verildiği görülür (bk. Kofoglu, 2006, s. 151-152); ancak, buradaki bilgilerle ilgili olarak yapılan değerlendirmeler yeterli değildir. Yeri ve içeriği tespit edilen kitabenin incelenip değerlendirilmesi ile Türkiye Selçukluları ve

Hamidoğulları Beyliği hakkında saklı kalmış bazı hususların açığa çıkmasına yardımcı olunmuş olacaktır. Bunların başında Selçukluların Anadolu'da ilk fethettikleri yerlerden olan Uluborlu'da (*Borçulu*) Türk yerleşimi ve şehir kurma geleneğinin ortaya çıkması ile ilgili bilgiler sayılabilir. İkinci olarak kitabedeki ifadelerin, Türkiye Selçukluları hakkında ve Hamidoğulları Beyliğinin kurucusu olan Hamid Bey'in soyu ve mezarı hakkında bilgi içerdiği de görülmektedir.

Kitabenin bulunduğu yer "Isparta İli Uluborlu İlçesi Türkiye Selçukluları ve Beylikler Dönemi Yüzey Araştırması" projesi çerçevesinde yürütülen çalışmalar sırasında tespit edilmiştir. 2006 yılına kadar kayıp olan kitabe Uluborlu Müzesi'nin açılmasıyla müzeye taşınmış ve Env. 2005-16 numarasıyla kayıt altına alınmıştır. Kitabenin yazıldığı mermer taşın bir yüzünde Eski Yunanca bir yazı bulunmaktadır.

© Fotoğraf elinizdeki çalışmanın yazarı tarafından çekilmiştir.

Kitabe müzeye yerleştirilirken söz konusu Eski Yunanca yazının bulunduğu yüz görünecek şekilde konulduğu için yazıtın öbür yüzünde yer alan Arap harfli yazı göz ardı edilmiştir. Araştırma projesi çerçevesinde yürütülen çalışmalar sırasında fark edilen kitabenin Arap harfli kısmı okunarak tercüme edilmiş ve kitabenin Efendi Sultan Camisi'nin kayıp kitabesi olduğu ortaya çıkarılmıştır.

Kitabe, Uluborlu sınırları içinde bulunan ve başka bir kültüre (eski Yunan) ait bir mermer yazıtın farklı bir yüzüne yazılmıştır. Yazıtın ön yüzünde eski Yunanca ifadeler yer alır. Sonradan cami inşasında kitabe olarak seçilmesinde, elde üzerine yazı yazılmaya hazır işlenmiş bir mermer bloğu olmasının ve bu bloğun eskiden de yazıt olarak kullanılmış olmasının etkili olduğu makul görülebilir. Eski kültürlerle ait işlenmiş yapı malzemelerinin inşa edilen yeni yapıların başta beden duvarlarında, kapı alınlıklarında, temellerinde ve kitabelerinde kullanıldığı örnekler tarihi eserlerde sıkça rastlanır. Kitabe malzemesi olarak -bilhassa daha önce de kitabe olarak kullanılmış- eski taşların kullanılması yazıya elverişli olmaları sebebiyle tercih edilmiş olmalıdır: Yöredeki tarihî kale surlarında bu şekilde üzeri yazılı-yazısız

pek çok devşirme taşın kullanıldığı görülür. Devşirme taşlardan uygun olanlarının seçilerek kitabe yazımında kullanılması bölgede yer alan Beylikler Döneminde inşa edilmiş yapılardaki ilk örnektir; bu açıdan mühim bir vesika olarak değerlendirilmelidir.

Kitabenin Yunanca ifadeleri ile ilgili olarak daha önce bir çalışma yapılmıştır (bk. Labarre, Özseit, Özseit, Güceren, 2012, s. 127); çalışmanın sınırları gereği bu kısım ile ilgili makaleye müracaat edilmelidir. Araştırmacıların tespit ettiğine göre bu kitabe eski Yunan'da hazırlanmış bir lütuf / taltif yazıtıdır.

© Fotoğraf elinizdeki çalışmanın yazarı tarafından çekilmiştir.

Bu çalışmaya konu olan ve yukarıda resmi görülen yazı, aynı kitabenin öbür yüzünde yer alır. Kitabe, Hamidoğulları Beyliği döneminde Arapça olarak kazınmıştır. Yazıtta iki satır hâlinde yer alan Arapça ifade şöyledir:

1. عمر هذه المسجد المبارك العبد الضعيف
2. فرهاد بن الياس عفا الله عنه في سنة تسع وتسعين وستمائة

Çeviri yazısı:

1. 'ammara hâđihi 'l-mascidi 'l-mubāraki al-'abdu 'd-đa 'îf
2. farhād bin ilyās 'afa 'llāhu 'anhu fi sana^{ti} tis 'a va tis 'īn va sitta-mi'a

Tercümesi:

“Bu mübarek mescidi zayıf kul İlyas oğlu Ferhad -Allah onu affetsin- 699 senesinde imar etti.”

Kitabenin ebatları: 1,88 cm x 28 cm x 24 cm.

Kitabe, tarihi belirli bir eserdir, üzerine konacağı eserle ilgili olarak Hicrî 699 [=M 1299-1300] yılı kaydedilmiştir. Kitabenin cami inşa edildiğinde değil, tamir edildiğinde yerleştirilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Tarihi yapılardaki kitabeler, ilk inşa (*binâ, inşa*), sonradan yapılan onarımlar (*tamir, ikmal*) gibi faaliyetleri ifade etmek üzere yazılır. Uluborlu’da bulunan yakın dönemlere ait eserlerdeki kitabelerin iki farklı ifade ile başladığı görülmektedir. Türkiye Selçuklu dönemi eseri olan Büyük Çeşme kitabesi “akmala hâdîhi” ifadesiyle başlar. Çalışmaya konu olan kitabede ise cümle “ammara” ifadesiyle başlamıştır. Bu ifadeler Arapça ‘yapmak, tamamlamak; restore etmek’ anlamlarını taşır (Kanar, 2012, s.1251; Mutçalı, 2014, s.519). Ammara “عمر” ‘-m-r kelimesi ‘yapmak inşaa etmek’ anlamlarını taşısa da genelde ‘tamir etmek, onarmak’ anlamında kullanılır. Aynı şehirde aynı döneme ait diğer kitabelerde ‘inşa etmek’ anlamında “akmala (اكمل)” ifadesi de kullanılmıştır. Bu iki kullanıştan yola çıkarak bir değerlendirme yapılacak olursa Efendi Sultan Camisinin bulunan bu kitabesinin eserin yapılış tarihini değil, tamirat (onarılış) tarihini gösterdiği söylenebilir. Kitabede 699 (Hicrî) [=M 1299-1300] yazdığına göre, caminin bu tarihten önce inşa edilmiş olması gerekir. Cami, çeşme, köprü gibi umumun menfaatine hizmet için inşa edilen yapıların meskenlere nazaran sağlam inşa edildikleri bilinen ve görülen bir hakikattir. Cami gibi sağlam inşa edilen bir eserin tamirat gerektirmesi için rüzgar, yağmur, sel ve deprem gibi tabii âmiller; yangın, sel veya dışarıdan şehre yapılan yıkıcı saldırılar gibi beklenmedik hadiselerin tesir edeceği düşünülebileceği gibi; bunların olmadığı farz edilse bile, yıpranma için en azından çeyrek -belki de yarım- asırlık bir sürenin geçmesi beklenir. Bu durumda Efendi Sultan Camisi, Hamidoğulları Beyliğinin kuruluşundan önce, Türkiye Selçukluları zamanında inşa edilmiş olmalıdır, denebilir. Yapı, Hamidoğulları Beyliği zamanında da tamir edilmiş olmalıdır. Bu durumda söz konusu tamirat, dönemin yöneticisi İlyas oğlu Ferhad döneminde yapılmıştır. Ferhad Bey, Hamidoğulları Beyliğinin kudretli beyi Dünder Bey’in (ö. 1326) kardeşidir. Hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Çalışmada bahis konusu edilen kitabeden hareketle hükümet merkezi Eğirdir’de bulunan Dünder Bey’in, Beyliğin mühim şehirlerinden Uluborlu’ya kardeşini yönetici olarak atadığı anlaşılmaktadır (bk. Kofoglu 1997, s. 472^b). Eserin bulunduğu yer Uluborlu Kalesi içi ve Selçukluların yörede ilk fethettiği yerdir. Cami, Selçuklular tarafından fethedilen bu yerde iskan edilen müslümanlar için yapılmış kalıcı ilk ibadet yeri olmalıdır. Böylelikle caminin şehirde yapılan ilk Türk İslam eseri, ilk ibadethane olarak kabul edilmesi gerektği söylenebilir.

Sonuç

Üzerinde bulunduğu yapılar hakkında bilgi veren kitabeler, yapının görülebilecek en güzel yerlerine konulur. Bu bakımdan malzemelerinin albenili, yazılarının kaliteli, ifadelerinin sanatlı ve doğru olmasına ve sanat değeri taşınmasına ehemmiyet verilir. Bu sayede kitabeler yapıların estetik bütünlüğüne katkı sağlayan unsurlar hâline getirilmiştir. Bununla birlikte kitabeler, sadece yapının künyesini veren basit bir bilgi kaynağı ve gösterişli bir süsleme aracı olarak görülmemelidir; çünkü hakkında bilgi verdikleri yapı ile birlikte, o yapıyı inşa eden toplumun dil ve kültür niteliklerini de yansıtır. Bu yüzden tarih araştırmaları için mühim birer tarihi vesika niteliğindedirler. Söz konusu kitabe incelenip değerlendirildiğinde Türkiye Selçukluları ve Beylikler döneminde Anadolu’da ciddi anlamda bir imar faaliyetinde bulunulduğunu söylemek mümkündür. Bu imar faaliyetlerinde, Türkler fethettikleri bölgelerde önceki dönemlerde hazırlanmış ve kullanılmış yapı malzemelerini yeni inşa ettikleri yapılarda değerlendirme yoluna gitmişlerdir. Bu işlemi yaparken tevarüs ettikleri malzemeye kendi ihtiyaçları doğrultusunda şekil vermiş, değiştirip geliştirerek kullanma yoluna gitmiş

görmektedirler. Böylelikle Anadolu'daki imar faaliyetlerinde kendi tarzlarını oluşturmuşlar, eski ile yeniye harmanlayarak kendi mimarî karakterlerine uygun yapılar inşa etmişler ve tarihe kalıcı imzalarını atmışlardır. Geçmiş dönemlerin aydınlatılması ve karanlıkta kalan bilgilerin ortaya çıkarılması için yüzey araştırmaları ve arkeolojik çalışmaların önemi büyüktür. Bu çalışmalar yaygınlaştırılacak olursa geçmişten günümüze ulaştığı hâlde henüz tespit edilememiş veya tespit edildiği hâlde yeterince değerlendirilememiş pek çok eser gün yüzüne çıkarılmış olacak; bunlar sayesinde de geçmişe dair yeni ve mühim veriler elde edilebilecektir.

Kaynakça

- Arundell, F.V.J. (1834). *Discoveries in Asia Minor* (C. I). London.
- Bakır, A. (2013). Ortaçağda Bir Türkiye Selçuklu Kenti Uluborlu. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 4, 55-66.
- Demirdal, S. (1968). *Bütünüyle Uluborlu*. İstanbul.
- Edhem, H. (1915). Anadolu'da İslami Kitabeler. *Tarih-i Osmani encümeni Mecmuası*. 6/33, 513-523.
- Hamilton, W.J. (1842). *Resarches in Asia Minor, Pontos and Armenia*. London.
- İbn Bibi. (1996). *El Evamirü'l-Ala'ıye Fî'l-Umuri'l-Ala'ıye (Selçuk Nâme)*. (C. I). (Mürsel Öztürk, Çev.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yaynevi.
- Kanar, M., (2012). *Arapça Türkçe Sözlük*, Ankara: Say Yayınları.
- Kaya, S. (2006). *I. Gıyaseddin Keyhüsrev ve II. Süleyman Şah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kofođlu S. (1997), Hamidoğulları, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 15; 471-76. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hamidogullari> (11.10.2022).
- Kofođlu, S. (2006). *Hamidoğulları Beyliği*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Komnena, A. (1996). *Alexiad*. (Bilge Umar, Çev.). İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Köse, N. (1935). *Uluborlu Kitabeleri*. *Ün Dergisi*. 2/13, 174-177.
- Labarre, G., Özsait, M., Özsait, N., Güceren İ. (2012). La collection du Musée d'Uluborlu : nouvelles inscriptions d'Apollonia Mordiaon. *Anatolia Antiqua*, 20, 121-146.
- Mutçalı, S. (2014). İstanbul: *Arapça-Türkçe (Alfabetik) Türkçe-Arapça Sözlük*. Dağarcık Yayınları.
- Özsait, M. (1980). *İlkçağ Tarihinde Pisidia*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Ramsay, W.M. (1960). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*. (Mihri Pektaş, Çev.). İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı.
- Turhan, H. (1953). Isparta Çevresi Hakkında Yabancı Kaynaklardaki Coğrafi ve Tarihsel Bilgiler II. *Ün Dergisi*. 2/14. Isparta. 192-193.